

ეგზოცენტრული კომპოზიციები „ვეფხის-ტყაოსნის“ ენაში¹

1. „ვეფხის-ტყაოსნის“ ენაში ხშირია ეგზოცენტრული განსაზღვრებითი კომპოზიციები² ტიპისა მკლავ-მაგარი, სიტყვა-ძვირი... პირ-გამეხებული, ომ-გადახდილი...

„მაგარი მკლავი“ ატრიბუტული სინტაგმაა: „მაგარი“ მსაზღვრელია, „მკლავი“ – საზღვრული. ეს ატრიბუტული სინტაგმა პრეპოზიციურია. მსაზღვრელი უძღვის საზღვრულს; მსაზღვრელი შეიძლება მოსდევდეს საზღვრულს: „მკლავი მაგარი“, წყობა აქ პოსტპოზიციურია.

„მკლავი მაგარი“ იმავე ფუძეებს შეიცავს, რასაც „მკლავ-მაგარი“, ოღონდ ეს ორი ფუძე ერთ სიტყვას ქმნის, რთულფუძიან სიტყვას, „მკლავი მაგარი“ კი სინტაგმაა, ორი სიტყვისაგან შემდგარი. ეს განასხვავებს „მკლავ-მაგარს“ „მაგარი მკლავისაგან“ შედგენილობა-წარმოების თვალსაზრისით. არსებითი სხვაობაა მათ შორის მნიშვნელობის მხრივ: კომპოზიტი „მკლავ-მაგარი“ მსაზღვრელია, მაგრამ არა „მკლავისა“, არამედ ვიღაცისა, რომელსაც „მაგარი მკლავის“ ქონა ახასიათებს:

„მკლავ-მაგარი ტარიელი“: მუნ მივმართე მკლავ-მაგარმან სად უფროსი
ჯარი დგესა... 488,2.

„მკლავ-მაგარი მონა“: თვით მეფედ მათად მას ხედვენ მონები მკლავ-
მაგრებია... 315,2.

მთლიანად კომპოზიტი გვევლინება სხვა სახელის მსაზღვრელად.

ატრიბუტულ სინტაგმათა დომინანტი წევრი შესიტყვების შიგნითა გვაქვს: „მაგარი მკლავი“, „მკლავი მაგარი“ – ორსავე შემთხვევაში „მკლავია“ სემანტიკური ორიენტირი, იგი ამ სინტაგმის „შიგნით გვაქვს“; „მკლავ-მაგარს“ ასეთი ორიენტირი, „გარეთა“ აქვს: „მკლავ-მაგარი ტარიელი“. ამას გახაზავს ტერმინი: ეგზოცენტრული განსაზღვრებითი კომპოზიტი (შდრ. ენდოცენტრული სინტაგმა: „მაგარი მკლავი“: „მკლავი მაგარი“: სინტაგმის, ამ შემთხვევაში ატრიბუტული კომპლექსის დომინანტი ამ კომპლექსის ერთ-ერთი წევრია: „მკლავი“ – იმისდა მიუხედავად, წინ უძღვის მას მსაზღვრელი თუ მოსდევს. „მაგარი მკლავი“,

¹ მოხსენდა ფოლოლოგიის ფაკულტეტის სამეცნიერო სესიას 1966 წ. 8 ივნისს.

² „არ-ტოლად შერწყმული სახელი“ (ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, 1953, § 190).

„მკლავი მაგარი“ ენდოცენტრული სინტაგმაც).

ცენტრულ კომპოზიტებში მეორე წევრად შეიძლება გვქონდეს ყველა სიტყვა, რასაც კი მსაზღვრელად ხმარობს ენა; ყველაზე ხშირია ზედსართავი და მიმღეობა, ე. ი. პირველადი ზედსართავი სახელი და ნაზმნარი ზედსართავი სახელი (ანუ მიმღეობა), აგრეთვე არსებითი სახელი, მსაზღვრელად ნახმარი.

#22

ეგზოცენტრული კომპოზიტის მეორე წევრს ზედსართავი სახელი წარმოადგენს: მკლავ-მაგარი... თმა-გრძელი... თავ-შიშველი...ლაშქარ-მრავალი... სიტყვა-ძვირი... გულ-მხიარული... გულ-ფიცხელი... გულ-უშიშარი... გულ-მწუხარე... პირ-ბნელი... პირ-კმელი... პრ-მსუქანი...

446,2 მუნ მივჰმართე მკლავ-მაგარმან, სად უფროსი ჯარი დგესა³
286,2 თვით მეფედ მათად მას ხედვენ მონები მკლავ-მაგრებია
1278,2 შევიდა ზანგი პირ-შავი, თმა-გრძელი, ტან-ნაბდიანი
69,4 „ვინცა იყოს უარესი, თავ-შიშველი სამდღე ვლიდეს!“
355,3 მეფე მორბის თავ-შიშველი, არ იცოდა, რა იქმოდა
32,2 მაღალი, უხვი, მდაბალი, ლაშქარ-მრავალი ყმიანი
373,4 მან პასუხი არა მითხრა, ჩემთვის ჰგვანდა სიტყვა-ძვირსა
684,3 გულ-მხიარულნი, შვებულნი მოვლენ დარბაზსა სეფესა
663,2 კარგად ვერას ვერ მოივლენს კაცი აგრე გულ-ფიცხელი
1044,1 მათ ლაშქართა გულ-უშიშრად ასრე ხოცდა. ვითა თხასა
122,2 ყმა შევიდა მოკაზმული მხიარულად, არ პირ-ბნელად
1077,2 ნაკვთად კარგი, შავ-გრემანი, პირ-მსუქანი, არ პირ-ხმელი.

3. ეგზოცენტრული კომპოზიტის მეორე შემადგენელ ნაწილად მიმღეობას გამოყენებული: გულ-მოკლული.. სახელ-დებული... თავ-დადებული... თავ-მოდრეკილი... მუხლ-მოყრილი... ლარ-კიდებული... პირ-გამეხებული... ომ-გარდახდილი... სიცოცხლე-გაარმებული... საწუთრო-გაცუდებული... სულ-მოზრდავი... სულ-წასრული... სინათლე-კლებული... შტო-დამჰნარი... ფერ-მიხდილი... პატიჟ-გარდახდილი...

41,4 საბრალთა სიყვარული კაცსა შეიქმს გულ-მოკლულად
174, 4 მისნი სპანი გულ-მოკლულნი ცრემლსა ცხელსა გადმოჰყრიდეს
150,1-2 ესეა მონა შერმადინ, ზემოთცა სახელ-დებული
თანაშეზრდილი, ერთგული და მისთვის თავ-დადებული
1181,2 თავ-მოდრეკილი დაღრეჯით ქვე ზის ცნობითა წყნართა

³ მოგვყავს 1937 წლის საიუბილეო გამოცემის მიხედვით.

659,4 მერე ქალმან დაადუმა, მუხლ-მოყრილი შეეხვეწა
 645,2 მისთა სპათა მუხლ-მოყრილთა თავი მათი ჩემ კერძ ირეს
 1028,3 ქედსა გარდადგეს, აქლემნი აუჩნდეს ლარ-კიდებულნი
 522,1 ქვე წვა, ვით კლდისა ნაპრალსა ვეფხი პირ-გამეხებული
 478,2 ომ-გარდახდილსა მშვენოდეს მე ენიანნი კაბანი
 660,3 გაიმზე ჩემი ამბავი სიცოცხლე-გაარმებულმან
 335,1 მე წელიწადმდის ბნელსა ვჯე საწუთრო-გაცუდებული
 291,4 მათ მასწავლეს, ძმა რომელთა სულ-მოზრდავი სამე გლახა
 1075,3 ზოგნი ნდომით შეჰფრფინვიდეს, ზოგნი იყვნეს სულ-წასრულად
 1203,4 მზე მოგვეშორვა, მას აქათ ჩვენ ვართ სინათლე-კლებულნი
 1359,2-3 ალვისა შტო-დამჰწარისა, მთვარისა ფერ-მიხდილისა
 უთხრა თუ: ნახე ნაწერი მის პატიჟ-გარდახდილისა

4. ეგზოცენტრული კომპოზიციის მეორე შემადგენელი ნაწილი არსებითი სახელია, მსაზღვრელად ნახმარი:

პირ-მზე... პირ-ოქრო

57,1 თავსა ზის პირ-მზე ავთანდილ, მჰვრეტაგან მოსანდომია
 841,3 შეწვის, ჭამის და წავიდის პირ-მზე, გულ-მარიხიანი
 1190,2 ქალი პირ-მზე ბედსა ეტყვის: „რა ბედი მიც ჩემი მკვლელი“
 1285,1 პირ-მზე სწერს: „აჰა, ხათუნო, დედისა მჯობო დედაო!“

#23

პირმზე-ში მეორე ფუძე („მზე“) გადმოგვცემს წინა ფუძის თვისებას, როგორც მომდევნო ზედსართავი (ანდა მიმლეობა); შდრ. პირ-ქუში, პირ-ხმელი, პირ-შავი...

ეგვეე ითქმის პირ-ოქრო-ს შესახებ.

72,3 პირ-ოქრო რიდე ეხვია, ჰშვენოდა ქარქაშოსანი
 521,2 ებურა მოშლით პირ-ოქრო რიდე, მე მივეც რომელი...

5. ეგზოცენტრულმა კომპოზიტიმა შეიძლება დაკარგოს მსაზღვრელის ფუნქცია, ე.ი. მოიშალოს კავშირი საზღვრულთან, და გასუბსტანტივდეს, ამის მაგალითი იქნებოდა „პირ-უტყვი“. „პირ-უტყვი“ უპირისპირდება „პირ-მეტყველს“, ერთიცა და მეორეც მსაზღვრელი იყო: „პირ-უტყვი ცხოველი“, „პირ-მეტყველი ადამიანი“:

1001,2-3 მასვე ცხენსა შენეულსა ზის, აროდეს გარდახდების,
 არას ნახავს პირ-მეტყველსა, ვით ნადირი კაცთა ჰკრთების...

938,2-3 მოგშორდები და არ ვიცი, თუ ცხენი დამცემს, თუ ნავი,
არ, უთქმელობა არ ვარგა, არ პირ-უტყვი ვარ მჩმუნავი...

ამჟამად სემანტიკური კორელაცია „პირ-უტყვისა“ და „პირ-მეტყველისა“
მოშლილია: უკანასკნელი აღარ იხმარება, საზღვრულთან („ცხოველი“)
მიმართებაც გამქრალია: „პირუტყვი“ არსებით სახელად არის ქცეული.
ასევე-სულ-დგმული:

117,3 მისსა მნახავსა სულ-დგმულსა კაცსა ვერ შევეყარენით...
1511,3 ჩემად არაკად სულ-დგმული კაცი არ გაწბილებულა...
შდრ. 437: არვის გავენდევ სულ-დგმულსა, დავმალე ვითა ჭორია

„სულ-დგმული“ უკანასკნელ მაგალითში არ გულისხმობს საზღვრულს: იგი
სუბსტანტივია.

6. ეგზოცენტრული კომპოზიტი გასუბსტანტივებულია მაშინაც, როცა
მისგან თვისების განყენებული სახელი უწარმოებულია:

გულ-მაგარი: გულ-მაგრობა:

1508,4 შესხდა სიმრავლე მოყმისა მკლავ-ფიცხელ გულ-მაგრებისა
533,4 თავსა ვუთხარ, მიემოწმე, ჟამად გიჯობს გულ-მაგრობა

გულ-ნაკლული: გულ-ნაკლულობა:

1498,4 არ იტყვიან, არა გვაქვსო, იგ ამისთვის გულ-ნაკლულნი
442,4 აბჯრითა გხედავთ, შეგვემნია აწ ამად გულ-ნაკლულობა

სულ-დგმული: სულდგმულობა:

506,3 გამელვიძა, აღარა მყვა, სულდგმულობა მომეწყინა...
1214,2 სიცოცხლე და სულდგმულობა, მონაგები ჩემთა ხელთა...

7. ეგზოცენტრული კომპოზიტი, როცა მასში ნამყოდროის მიმღეობა
მონაწილეობს, სუბიექტურად იქცევა თავის ფუნქციით მაშინ, როდესაც ეგვე
მიმღეობა ენდოცენტრულ ატრიბუტულ კომპლექსში ობიექტური ხასიათისაა:

შდრ. „გამეხებული პირი“ (რა?) და „პირ-გამეხებული ნესტანი“ (ვინ?)
„მოკლული გული“ (რა?) და „გულმოკლული ავთანდილი“ (ვინ?)

„გარდახდილი ომი“ (რა?) და „ომ-გარდახდილი ტარიელი“ (ვინ?)

#24

ამ გარემოებას არსებითი მნიშვნელობის შედეგი მოსდევს, როგორც ცნობილია, ნამყო დროის მიმღეობა მოქმედებითი გვარისა ქართულ ზმნას არ ეწარმოება. უფრო ზედმიწევნით რომ ვთქვათ – **სუბიექტური** მიმღეობა მოქმედებითი გვარის ზმნას ნამყოში არ ეთვისება (და ეს გარკვეულად ახასიათებს გარდამავალ ზმნათა ნამყო ძირითადის ფუძეს): „დაჭრილი“ – ვინც დაჭრეს, „აშენებული“ – რაც ააშენეს... „ვინც დაჭრა“, „ვინც ააშენა“ „დამჭრელი“, „მშენებელი“ ითქმის, ე.ი. აწმყოს მიმღეობას ვიყენებთ, რაკი ნამყოსი არა გვაქვს.

ახალ ქართულ სალიტერატურო ენაში დასტურდება იმის მაგალითები, რომ ეგზოცენტრული კომპოზიტი გამოყენებული იყოს **გარდამავალ** ზმნათა ნამყო დროის მიმღეობის გადმოსაცემად („კურსდამთავრებული“): ობიექტური მიმღეობა სუბიექტური მიმღეობის ფუნქციით აღიჭურვოს.

8. ეგზოცენტრული განსაზღვრებითი კომპოზიტები ძველ-ქართულშიც გვაქვს, თარგმნილს ძეგლებშიცა და ორიგინალურშიც: **ტვრთ-მძიმე** - („მოვედით ჩემდა ყოველნი მამურალნი და ტვრთმძიმენი და მე განგისუენო თქუენ“ – ოთხთავი, მთ. II, 28 E, შდრ. D: ყოველნი მამურალნი და რომელთა ტვრთი მძიმე გეტვრთა)... **სულ-გრძელ** – („სულგრძელ იყავ ჩემ ზედა“ მთ. 18, 26)... **ნავდელ-რეულ** („და მისცეს მას სუმად ღვწოდ ნავდელ-რეული“... მთ 27, 34)... **ქვა-ფენილ** – („დაჯდა... ადგილსა მას, რომელსა ერქუმის **ქვა-ფენილ**... ინ. 19, 13).

..ზეთისხილნი **ნაყოფ-სავსენი**... (გრიგ. ხანძთელის ცხორ., თ 11 ზ)...
...უმჯულოთაგან **ზარ-განჯდილთა** ქრისტწნეთა... (იქვე იე. 13 ქვ.)... სამწყსოთა მათ **პირ-მეტყუელთა** (იქვე, მე-7 ზ)... ნუგეშინისცა **სასოწარკვეთილსა** (იქვე, დ 12 ზ)..

ოთხთავის ტექსტში ხშირია გ უ ლ-ფუძეზე დამყარებული ეგზოცენტრული კომპოზიტები: **„გულ-მოდგინე“**, **„გულ-სავსე“**, **„გულ-ძვრი“**, **„გულ-მედგარი“**, **„გულპყრობილი“**, **„გულ-ფიცხელი“**...

რა ვითარებაც გვაქვს „ვეფხის-ტყაოსნის“ ენაში, ზემოთ იყო ნაჩვენები. აქ გულ-ფუძიანი კომპოზიტებია: **გულ-მოკლული**, **გულ-მხიარული**, **გულ-ნაკლული**, **გულ-ამოსკვნილი**, **გულ-მართალი**, **გულ-ჩვილი**, **გულ-მაგარი**, **გულ-ფიცხელი**...

ყველა ეს კომპოზიტი ახალ ქართულ სალიტერატურო ენაშიც დასტურდება (რიგი სხვაც ერთვის ზემოთ აღნიშნულ მაგალითებს).

9. „ვეფხის-ტყაოსნის“ ენაში, მის მორფოლოგია-სინტაქსსა და სიტყვაწარმოებაში ⁴, რიგი მოვლენა ძველი ქართულისებურია, ზოგი ახალი

⁴ მორფოლოგია-სინტაქსისა და სიტყვაწარმოების ანალიზის გარეშე ვერ გაირკვევა თუ რა ადგილი უჭირავს „ვეფხის-ტყაოსნის“ ენას ქართული ენის განვითარების ისტორიაში.

ქართულიდან ცნობილს წარმოგვიდგენს, ზოგიც თავისებურია - გარდამავალია ძველსა და ახალ ქართულს შორის⁵.

ეგზოცენტრული კომპოზიტები ისეთ მოვლენათა წყებას ეკუთვნის, რაც ძველს ქართულში უკვე გვქონდა, ახალ ქართულში დიდი სარბიელი დაურჩა, “ვეფხისტყაოსანშიც” შეუზღუდავად იხმარება, როგორც სიტყვაწარმოების საშუალება.

⁵ ამის შესახებ საუბარი გვაქვს ცალკე წერილში (იბეჭდება „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების“ XV ტომში).